

Een Ierse monnik op reis

Over Brendaan en zijn tocht over de Oceaan

Reizen is een motief dat allerminst tot de literatuur van de oudheid beperkt is gebleven. Vooral uit later tijden bezitten we talloze reisverslagen van echte en imaginaire tochten door allerlei delen van de wereld. Een van de beroemdste voorbeelden is een 8ste-eeuws Latijns geschrift uit Ierland, de *Zeereis van de heilige abt Brendaan* (*Navigatio Sancti Brendani Abbatis*). In deze tekst wordt verteld over een zeven jaar durende tocht, die de abt Brendaan met zeventien monniken onderneemt op de Oceaan ten westen van Ierland.

Aanleiding tot Brendaans reis is een verhaal over het zogeheten Beloofde Land van de Heiligen. Dat is een soort aards paradijs: een schitterend, vruchtbaar eiland waar de behoefte aan eten, drinken of slaap niet bestaat en waar Jezus Christus ononderbroken het licht is. Zodra Brendaan hiervan hoort, vat hij het verlangen op om dit eiland te bezoeken en hij gaat met zijn monniken op weg in een zelfgemaakte boot. De tocht voert hen langs bizarre eilanden en kusten, volgens een min of meer herhaald jaarlijks patroon: met Pasen, Pinksteren en Kerstmis zijn ze telkens op dezelfde plekken, en daartussen varen ze her en der op de eindeloze zee, van het ene wonder naar het andere, biddend en vastend. Na zeven jaar vinden ze eindelijk het eiland waarnaar ze op zoek zijn, waar ze veertig dagen mogen blijven. Daarna varen ze rechtstreeks terug naar Ierland, waar Brendaan korte tijd later sterft.

194

Brendaan op zee

Van de hoofdfiguur van het verhaal, Brendaan, weten we maar heel weinig. De historische Brendaan is waarschijnlijk aan het eind van de 5de eeuw geboren in het graafschap Kerry in Zuidwest-Ierland en leefde tot omstreeks het jaar 580. Hij is vooral actief geweest als stichter van kloosters: de *Zeereis* noemt hem in de eerste alinea ‘vader van zo’n drieduizend monniken’. Voor het overige biedt het verhaal eigenlijk maar weinig houvast voor de biografie van Brendaan of voor de reconstructie van zijn reis. Toch is het, zoals zo vaak, verleidelijk om het relaas waar mogelijk letterlijk te nemen. Zo krijgen we bijvoorbeeld enige technische details te lezen over de bouw van Brendaans boot.

De heilige Brendaan en zijn mensen namen ijzeren werktuigen ter hand en maakten een heel licht scheepje. De ribben en dragende balken waren van hout, zoals gebruikelijk in die streken. Daaromheen spanden ze runderhuiden gelooid met eikenschors; alle naden ertussen smeerden ze vanbuiten in met vet. Mee aan boord namen ze andere huiden voor nog eens twee schepen, proviand voor veertig dagen, vet om de huiden te

Het vertrekpunt wordt doorgaans gelokaliseerd in Brandon Creek in Kerry, aan de zuidwestkust van Ierland. Verschillende eilanden en plaatsen die Brendaan aandoet lijken eveneens aanwijsbaar. Zo zal een eiland met schapenkuddes wel een van de Faröer zijn en is een ander eiland misschien een van de Azoren of de Canarische eilanden. Verdere details zouden kunnen wijzen op de Sargasso-zee midden op de Oceaan, de Bahama's en Jamaica, op subtropische of juist grimmige noordelijke contreien. Het eindpunt, een eiland omgeven met mist, wordt gelijkgesteld met Newfoundland: ook de tocht van Tim Severin eindigde daar.

Veel van dit soort identificaties zijn onzeker, want de tekst is allerminst eenduidig. Zo wordt het eiland met de mist in de Zeereis vrij dichtbij Ierland geplaatst en niet aan de overzijde van de Oceaan, waar Newfoundland ligt. Er is dus minstens sprake van enige vertekening. Maar eigenlijk komt uit de Zeereis helemaal geen samenhangende route naar voren. Bij nader inzien gaat het om niet meer dan een paar vage aanknopingspunten die verwijzen naar het koude noorden of warme zuiden. Het wordt nog moeilijker doordat Brendaan en zijn mannen maar liefst zeven jaar varen, met ieder jaar vier vaste punten op hun reis. Als je zo'n tocht volledig probeert in te tekenen op een wereldkaart, wordt dat een vrij rommelig geheel.

196

Dat brengt natuurlijk consequenties met zich mee voor de grote vraag 'Heeft Brendaan Amerika bereikt?' Over deze kwestie is in de loop der tijd al heel wat geschreven. In Ierland wil men deze eer nog altijd graag opeisen en ook aan Amerikaanse zijde is men niet op voorhand tegen een mogelijke ontdekking van het continent in de 5de eeuw, vooral niet in Iers-Amerikaanse kringen. Men heeft er zelfs een 'Society of Saint Brendan' opgericht om de claims kracht bij te zetten.

Zeker, Tim Severin heeft bewezen dat de overtocht van de Oceaan in een houten bootje mogelijk was, en in het algemeen schijnt de vroege Ierse navigatiekunde op een behoorlijk peil te hebben gestaan. De oude Ieren kunnen Amerika dus best hebben gehaald. Maar in de tekst van de Zeereis wijst geen enkel detail onmiskenbaar naar Amerika. 'Misschien wel, misschien niet' is dus het antwoord op de vraag.

Wie de *Zeereis* met aandacht en onbevooroordeeld leest, komt vroeg of laat tot de conclusie dat vragen van technische of geografische aard niet op hun plaats zijn. Het heeft ook geen zin om, bijvoorbeeld, de gemiddelde snelheid van Brendaans boot te berekenen of de hoeveelheid calorieën die zijn bemanning nodig had om de tocht te overleven. De tekst wil een andere, hogere waarheid overbrengen. Vanuit het perspectief van Brendaan en dat van de anonieme schrijver van de *Zeereis* is dat natuurlijk vooral een religieuze waarheid: Gods bestaan en almacht blijken uit zijn wonderbare werken; wie leeft in onvoorwaardelijk vertrouwen op Hem en in dienst van Hem wordt rijkelijk beloond, uiteindelijk met het eeuwig leven.

Dat is in de Middeleeuwse literatuur geen nieuw of verrassend inzicht te noemen. Het verklaart dus nog niet de grote populariteit van de *Zeereis* gedurende de hele Middeleeuwen en daarna. Die is vooral toe te schrijven aan de wereldse kwaliteiten van de tekst. De *Zeereis* is vóór alles een spannend reisverhaal, vol ontberingen, bizarre wonderen en vreemde verschijnselen, sterke staaltjes van godsvrucht en voorbeelden van eeuwige verdoemenis. Brendan en zijn mannen trotseren de eindeloze zee en reizen tot aan onvermoede horizons. Het is, kortom, de lokroep van het onbekende die de lezer of toehoorder in de ban moet hebben gebracht. Ook de levendigheid en Bijbelse eenvoud van het verhaal hebben ongetwijfeld bijgedragen aan de populariteit van het boek (afb. 3).

Vanuit het zicht van de 20ste eeuw vallen vooral de literaire kwaliteiten van de tekst op. In eerste instantie lijkt de *Zeereis* een heel simpel verhaal, haast een christelijk sprookje. De naïviteit ervan is zeker niet gespeeld of onecht, maar we kunnen toch zeggen dat er heel wat achter schuilgaat. Het verhaal is dan ook niet uit

Afb. 3–5. Houtsneden uit Sankt Brandans Seefahrt, gedrukt door Anton Sorg te Augsburg in 1476.

de lucht komen vallen: uit het moderne onderzoek blijkt dat het relaties heeft met tal van andere teksten, Latijnse en Ierse.

Wanneer en waar de tekst van de *Zeereis* op schrift werd gesteld is niet precies vast te stellen, maar men neemt tegenwoordig een datum aan van iets voor het jaar 800 en zoekt de oorsprong van de tekst in Ierland zelf. Oudere onderzoeken wezen eerder in de richting van een Iers klooster in het Duitse Rijnland in de 10de eeuw. Hoe dit ook zij, dit boek is in elk geval ruim tweehonderd jaar na de dood van de historische Brendaan te dateren. In de periode tussen zijn dood en het ontstaan van de *Zeereis* zijn er al vele verhalen over de bekende heilige in omloop gekomen.

We hebben nu nog een aantal Brendaan-hagiografieën over, maar die zijn van veel later datum, wat bijvoorbeeld blijkt uit de overname van motieven uit de *Zeereis*. Toch is het duidelijk dat die teksten teruggaan op verloren gegane, oudere levensbeschrijvingen, die ook ten grondslag hebben gelegen aan de *Zeereis*. Het Brendaan-verhaal staat dus in een al veel oudere hagiografische traditie rondom de heilige.

198

Daarnaast blijkt er een duidelijk verband met vroeg-Ierse literaire genres, namelijk die van *Immrama* (letterlijk 'rondroeingen' van eiland naar eiland) en *Echtrae* ('avonturen, expedities'). Van deze typen Ierse literatuur zijn nog verschillende voorbeelden bewaard, zoals de *Mael Dúin*, de *Ud Gorra* en de *Bran*. Deze teksten, uit dezelfde tijd of iets later dan onze *Zeereis*, gaan in elk geval terug op bronnen uit de 7de eeuw. In vroeg-Ierse *Immrama* ligt het accent op de zeereizen van eiland naar eiland, terwijl het in de *Echtrae* vooral gaat om het betreden van de bovennatuurlijke, andere wereld door de nietige mens. (Ik volg hier de Nederlandse studie van Clara Strijbosch). Het is overduidelijk dat de *Zeereis* elementen uit beide genres bevat en die vermengt met het hagiografische materiaal over Brendaan.

De bronnen waaruit de schrijver van de *Zeereis* heeft geput zijn nog veel diverser: zo zijn er motieven uit de sfeer van folklore en volksverhalen, zoals ongewoon grote vruchten en gevechten tussen monsters in zee of in de lucht (afb. 4). Andere elementen doen weer denken aan de antieke epische traditie. Vooral een parallel met Homerus' *Odysee* is niet vergezocht: ook daar is sprake van een langdurige avontuurlijke zeereis, hoewel de religieuze dimensie daarvan bij Homerus ontbreekt.

Ware eenvoud

Elementen uit verschillende tradities en bronnen zijn in de *Zeereis* versmolten tot een nieuw en goddeels samenhangend geheel. Het boek is vandaag de dag dan ook vooral te lezen als een literair kunstwerk.

In het verhaal is een duidelijk cyclische structuur te herkennen. Het doel waarnaar gezocht wordt, het Beloofde Land van de Heiligen, wordt pas op het eind bereikt, maar feitelijk staat er al helemaal aan het begin een beschrijving van, in het verhaal dat men aan Brendaan vertelt. Tussen dat relaas en de uiteindelijke beschrijving is er

zelfs een aantal woordelijke overeenkomsten. Deze ringcompositie geeft het verhaal een hecht kader, dat nog wordt versterkt doordat aan begin en eind een tamelijk lang binnenverhaal wordt ingelast.

Voor een logisch denkende, 21ste-eeuwse lezer roepen de gemaakte artistieke keuzes natuurlijk wel vragen op. Vooral de cyclische grondstructuur van het werk is eigenlijk bevreemdend: waarom gaat Brendaan eigenlijk op reis als hij het verhaal over het Beloofde Land van de Heiligen hoort? Hij weet dan toch al meteen heel precies wat hij er aan zal treffen en zo aanlokkelijk klinkt dat Beloofde Land helemaal niet. En waarom vraagt hij degene die hem het verhaal vertelt niet gewoon de route erheen, in plaats van lukraak de zee op te varen?

Het reisdoel blijkt tenslotte weinig meer dan een aanleiding te zijn geweest, zelfs voor God. Brendaan moest zo lang naar het eiland zoeken, zo krijgt hij namelijk te horen, 'omdat God u zijn diverse geheimen in de grote Oceaan wilde laten zien' (c. 28). Dat had allemaal dus een stuk praktischer gekund, zou je zo zeggen.

Ook in de vertelstijl zijn wel wat merkwaardige punten aan te wijzen. Om een voorbeeld te noemen: een episode over een enorme pilaar in zee (c. 22) blijft voor ons feitelijk in de lucht hangen. Er wordt geen verklaring gegeven van doel en functie van de pilaar, en er gebeurt verder zo goed als niets. Brendaan en zijn mannen varen eromheen, meten de zaak op, lezen de mis en gaan weer weg.

Misschien niet zozeer bevreemdend als wel onbeholpen is de episode over het eiland dat de rug van een monster blijkt te zijn. Een moderne auteur had hier waarschijnlijk een spannend tafereel van gemaakt, maar de schrijver van de *Zeereis* volstaat met een betrekkelijk eenvoudige vertelling.

Het eiland was rotsachtig en er groeide geen gras. Bomen waren er amper en op de kust lag nergens zand. Terwijl de broeders de nacht buiten doorbrachten in gebed en wake, zat de man Gods binnen op het schip. Hij wist namelijk wat dat voor eiland was, maar wilde het niet vertellen om hun geen schrik aan te jagen.

De volgende ochtend droeg hij de priesters op om elk de mis te zingen, en dat deden ze. Zodra de heilige Brendaan ook zelf op het schip een mis had gezongen, begonnen de broeders rauw vlees vanaf het schip naar buiten te dragen om het te pekelen, evenals de vis die ze vanaf het andere eiland hadden meegenomen. Vervolgens zetten ze een pot op een vuur. Toen ze het vuur opstookten met houtjes en de pot aan de kook raakte, begon het eiland te bewegen als een golf. De broeders zetten het op een hollen naar het schip en riepen de heilige vader om hulp. Hij reikte ze de hand en trok ze een voor een aan boord. Alles wat ze op het eiland hadden gebracht lieten ze achter en ze gingen weer varen.

Nu bewoog het eiland de Oceaan op. Het brandende vuur bleef zichtbaar op meer dan twee mijl afstand.

De heilige Brendaan vertelde zijn broeders wat het was. ‘Beste broeders,’ vroeg hij, ‘zijn jullie verbaasd over wat dit eiland deed?’

‘Ja,’ zeiden ze, ‘we zijn erg verbaasd en vooral enorm geschrokken.’

‘Lieve zoons, wees niet bang. Want God heeft aan mij vannacht in een visioen geopenbaard hoe de zaak in elkaar steekt. Het is geen eiland waar we geweest zijn, maar een vis, de grootste van alles wat in de Oceaan zwemt (afb. 5). Hij wil altijd zijn staart bij zijn kop brengen, maar kan dat niet omdat hij zo groot is. Zijn naam is Jasconius’ (c. 10).

Pas aan het slot voert de auteur de spanning wat op, waarbij Brendaan de oplossing van het raadsel geeft en de naam van het dier noemt. Maar verrassend genoeg blijft het daar ook bij: we zouden graag van alles over dat goedaardige en behulpzame monster willen weten, maar de episode houdt meteen op.

Misschien zijn het juist deze vreemde en in zekere zin zwakke kanten van de *Zeereis* die het werk zo interessant maken. Ernstige theologische bespiegelingen en doorwrochte traktaten zijn er in het Latijn genoeg, maar er bestaan maar weinig Latijnse geschriften die zozeer de charmes van variatie en avontuur weten te combineren met die van ware eenvoud en diepzinnigheid. Dat laatste is misschien vooral gelegen in het onvoorwaardelijke, bijna kinderlijke godsvertrouwen van Brendaan en zijn mannen.

200

Vervuld van God

Er is nog een specifieke eigenschap die de *Zeereis* zo bijzonder maakt. Het is wel opgemerkt dat de tekst ondanks alles weinig concreet is. Je voelt niet het schuim van de zee in je gezicht spatten of de boot op de golven wiegen. Je beleeft niet echt aan den lijve hoe lang een tocht van veertig dagen is, wanneer die bijvoorbeeld heel kort in een bijzin wordt vermeld. De blik van de schrijver is vooral omhoog gericht.

Op zichzelf is dat voor een tekst die uit een monastieke traditie komt niet zo vreemd. In een moderne documentaire of roman wordt natuurlijk in geuren en kleuren verteld over de fysieke en psychische ongemakken van zo’n reis, de onvermijdelijke problemen van lekkages in het schip, gebrekkige hygiëne of onderlinge ruzies. Wij zouden misschien ook een antwoord verwachten op de simpele vraag hoe de monniken op zee de tijd doorkomen: zelfs Ierse monniken kunnen niet vierentwintig uur per dag bidden of slapen. Maar dit soort details horen eenvoudigweg niet thuis in een vroeg-middeleeuwse tekst van dit type.

Het is juist de relatieve abstractheid van de tekst die een ruimere of meer symbolische lezing mogelijk maakt. Brendaans wereld is een gesloten universum, vervuld van God. Een wereld teruggebracht tot het simpele decor van zee en eilanden, onder een alles omspannende hemel. Een wereld van eindeloze ruimte, van stilte. In dat haast tijdloze kader krijgen de afzonderlijke verschijnselen en gebeurtenissen abstracte

trekken, wat ze haast surrealistisch maakt. De passages met de nutteloze pilaar in zee of de psalmenzingende vogels zijn daar fraaie voorbeelden van, maar ik denk ook aan een beschrijving van een eiland met voetbalgrote vruchten (c. 17–18). Je waant je af en toe in de verre, vreemde wereld van Salvador Dalí.

Iets vergelijkbaars is te zeggen over het onspectaculaire einde van het verhaal. Als Brendaan na lange jaren eindelijk het Beloofde Land van de Heiligen bereikt, is het een beetje een anti-climax. Veel nieuws ziet hij niet en grote blijdschap overvalt hem ook al niet. Brendaan arriveert, blijft even en gaat weer naar huis, waar hij kort daarna sterft. Ook dit wat fletse slot, dat nogal afsteekt tegen de levendigheid van al het voorafgaande, laat de lezer uiteindelijk meer ruimte voor interpretatie. Het einde lijkt wel wat op dat van Homerus' *Odyssee*: ook Odysseus' langverwachte aankomst op Ithaca valt uiteindelijk tegen en de *Odyssee* eindigt allerm minst in tromgeroffel en blij gejuich. Misschien gaat het in beide teksten uiteindelijk wel meer om het onderweg zijn dan het bereiken van het einddoel.

Korte bibliografie

* Dit artikel over de Latijnse *Zeereis* verscheen eerder in: *Streven* 66 (1999) 436–45; het werd voor *Hermeneus* ingekort en bewerkt. De vertaalde fragmenten zijn afkomstig uit: *De zeereis van de heilige Brendaan*, vertaald door VINCENT HUNINK (Amsterdam 1999). De standaarduitgave van de Latijnse tekst is: *Navigatio Sancti Brendani Abbatis, from early Latin Manuscripts*, edited with introduction and notes by CARL SELMER, (Notre Dame, Indiana 1959).

Het moderne reisverslag van Severin is te vinden in: TIM SEVERIN, *The Brendan voyage* (London 1978; paperback, met foto's, 1996).

In de Middeleeuwen werd de Latijnse *Zeereis* van Brendaan zelf weer onderdeel van een nog bredere Brendaan-traditie, doordat het mede aanleiding gaf tot bewerkingen, nieuwe versies en verdichtingen in diverse talen. Voor het Nederlandse taalgebied is vooral de 12de-eeuwse Middelnederlandse *Reis van Sint Brandaan* belangrijk. Die tekst is tweetalig uitgegeven in de reeks 'Nederlandse klassieken': *De reis van Sint Brandaan, een reisverhaal uit de twaalfde eeuw*, vertaald door WILLEM WILMINK, ingeleid door W.P. GERRITSEN, (...) (Amsterdam 1994). Inhoud, toon en stijl van deze tekst zijn intussen geheel anders. Voor de ingewikkelde relaties tussen de 8ste-eeuwse Latijnse *Zeereis* en de 12de-eeuwse Middelnederlandse *Reis*, zie de toelichtingen in de genoemde uitgave, en: CLARA STRIJBOSCH, *De bronnen van 'de reis van Sint Brandaan'* (Hilversum 1995).

Over de auteurs van de artikelen

DR. J.M. BREMER doceerde Grieks aan de Universiteit van Amsterdam, van 1976-1995 als hoogleraar. In zijn emeritaat heeft hij gewerkt aan een corpus-uitgave van Griekse poëzie voorzover die in de eredienst gezongen werd. Daarnaast is hij als redactielid betrokken bij de uitgave van een reeks werken van Aristoteles.

PROF. DR. J.H. CROUWEL is aan de Universiteit van Amsterdam bijzonder hoogleraar in de archeologie van de steen- en bronstijd van het Aegeïsch gebied.

DR. M.P. CUYPERS is als docent Grieks verbonden aan de Universiteit Leiden.

DR. J.W. DRIJVERS is universitair docent Oude Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

DR. P.P.M. ERDKAMP is docent oude geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

DR. E.A. HEMELRIJK doceert oude geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

DR. T.L. HERES is archeoloog en oud-Hoofd van de afdeling Oudheid van het Nederlands Instituut te Rome.

DR. A.J.L. VAN HOOFF is universitair hoofddocent voor oude geschiedenis en voor de lerarenopleiding klassieken aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

DR. V.J.CHR. HUNINK is als latinist verbonden aan de katholieke Universiteit Nijmegen. Hij publiceerde vertalingen van onder meer Caesar, de Regel van Benedictus, en recent twee kleine werken van Tacitus.

PROF. DR. F.J.A.M. MEIJER is hoogleraar oude geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

DRS. M.E.E. ROGGE studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde. Hij was als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Universiteit Gent en de Katholieke Universiteit Leuven; sinds 1987 is hij hoofdconservator van het Prov.Archeologisch Museum te Zottegem.

MW. DR. H.W.A. VAN ROOIJEN-DIJKMAN doceerde klassieke talen te Den Haag en is thans actief als vertaler van antieke literatuur.

DR. H.C. TEITLER is hoofddocent oude geschiedenis aan het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

DR. W.M. VERBAAL is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Universiteit Gent bij de dienst postklassiek Latijn.

DR. E.CH.L. VAN DER VLIET is universitair docent oude geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij studeerde geschiedenis in Leiden en is in 1977 op Strabo gepromoveerd.